

“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ КЕЛИШПЕСТИКТИН ЧЕЧИЛИШИНИН ӨЗГӨЧӨ ЫКМАЛАРЫ

Специфические способы разрешения конфликтов в эпосе “Манас”

Specific methods of conflict resolution in the epic “Manas”

***Аннотация.** Келишпестиктин табияты “Манас” эпосунда ар түрдүү мазмунда чагылдырылган. Кыргыздардын турмушунда келишпестик кадимки жай турмуштагыдай бат бат кезигип турган нормалдуу кубулуш болгон. Кыргыз элинин аң сезиминде келишпестик кыйратуучу, талап тоноочу, зордук - зомбулук иш чара катары эле эмес, жаратуучулук, бириктирүүчүлүк, мүнөздө да кабыл алынган. Кыргыздар келишпестикти натыйжалуу чечүү максатында атайын спецификалык ыкма катарында сөздүн керемет күчүн пайдаланышкан.*

***Аннотация.** В эпосе “Манас” конфликт отражен в различном содержании. В жизни кыргызов конфликт был социально-нормальным явлением и встречался в ней довольно часто. В сознании кыргызов конфликт воспринимался не только в разрушительном, деструктивном и насильственном характере, но и имел конструктивное, объединяющее начало. При разрешении конфликта, кыргызы использовали особые специфические навыки переговоров, путем применения силы слова.*

***Abstract.** The nature of the conflict in the epos of «Manas» is reflected in various contents. In the life of the Kyrgyz people, the conflict was a socially normal phenomenon and met quite often in it in Kyrgyz consciousness, the conflict was perceived not only in a destructive, destructive and violent nature, but also had a constructive, unifying beginning. In resolving the conflict, the Kyrgyz used special specific negotiation skills by using the power of words.*

***Урунттуу сөздөр:** келишпестик, кыйратуучулук, талап тоноочулук, зордук, зомбулук, жаратуучулук, бириктирүүчүлүк, сөз керемети.*

***Ключевые слова:** конфликт, разрушение, деструктивное, конструктивное, навык, специфика, переговоры, способ разрешения.*

***Keywords:** Conflict, destruction, destructive, constructive, skill, specificity, negotiations, resolution method.*

“Манас” эпосу – кыргыз элинин улуттук энциклопедиясы. Кыргыз элинин турмушунда “Манас” эпосу жана манасчы А.Э.Измайлов белгилеп кеткендей [1] өз мезгилинде кыргыз жаштарына алар билбеген театрдын, барууга тыюу салган мектептин, колдо жок китептин ордун толуктаган.

“Манас” эпосу тарыхый зор мааниге ээ болуу менен бирге кыргыз элинин маданиятын этностук өзгөчөлүктөрүн таанууга, андоого багытталган көркөм мурас. Эпос боюнча психологиялык изилдөөгө багыт алуу адам баласынын өзүн өзү андоосуна, өз мүмкүнчүлүктөрүн ачууга, өзүн кайрадан жаратууга жаныдан мүмкүнчүлүк ачат. “Бүгүнкү илим ачкан жүрүм турумдагы мыйзам ченемдүүлүктөр бул тарыхый эпосто эбак эле чагылдырылганы эми гана белгилүү болуп олтурат” [2]. Кыргыз элинин улуту, маданияты, этикасы, мамлекети, руханий байлыгы жөнүндөгү терең ойлорду, эркиндик, сүйүү, бийлик, зордук зомбулук, өлүм, өмүр тууралуу түшүнүктөрүн түп тамырынан байкап изилдөө салууга, социалдык психологиялык аспектиде түшүнүүгө мүмкүнчүлүк жараткан уникалдуу көркөм чыгарма.

Бул тарыхый дастанда конфликттер баталдык сценаларда гана эмес, баарыдан мурда мүнөздөрдүн, идеялардын жана максаттардын кагылышынан айкын көрүнөт. Эпосто бийлик алуунун, аны кармап калуунун же кулатуунун ар түрдүү айла-амалдары баяндалат. Ушундан улам

бийликке руханий жана психологиялык кубулуштардын системасы катары мамиле жасалат да, адамдын өкүмчүлдүгү, кыйраткыч күчү, ошондой эле анын эрки менен эмоциясынан жаралган нравалык ой толгоолору, дарамети сүрөттөлөт. Эпостун өзгөчөлүгү адамдын өткүр потенциалдык мүмкүнчүлүктөрүнүн көп кырдуулугу менен ар тараптуулугунун терең чагылдырылгандыгында. Адамдын активдүүлүгү катаал, кыйраткыч, ошондой эле жараткыч, бириктиргич мүнөздө да болушу мүмкүн экенин айгинелейт.

Эпосто кезиккен кандай гана келишпестик болбосун эң биринчиден келишпестик кыргыздардын турмушунда кадимки жай турмуштагыдай бат бат кезигип турган нормалдуу кубулуш болгонуна күбө болобуз. Кыргыз эли жоого торолгон, жоокер калк болгон: “Эл четине жоо келсе жан аяган жигитпи”- деп кылчайбай жоого аттанган эл, жатып өлгөнчө атып өлгөн эл болгон. Кыргыздардын турмушундагы келишпестиктин мындай нормалдуу кубулуштугу “Манас” эпосунда психология илиминде белгилүү болгон келишпестиктин бардык типтери менен түрлөрүнүн болушун шарттайт жана аларды биз толугу менен “Манас” эпосунан кезиктире алабыз.

Конфликттердин психология илиминде белгилүү болгон түрлөрү менен типтерин эпосто кенири кезиктирүүгө болот. Алардын биринчиси – инсандын өз ара ички конфликти. Бай Жакыптын жан дүйнөсүндөгү карама каршы күчтөрдүн кагылыштарын, каалоо менен реалдуулуктун дал келбестигин кеңири кезиктиребиз. Чыйырдынын ички конфликти, Алмамбеттин ички конфликти. Чыгармада бир эле каармандын жан-дүйнөсүндө дарамети бирдей, бирок багыты боюнча карама-каршы күчтөрдүн кагылыштары арбын учурайт. Мисалы Бакай менен Манастын жана анын жары Канькейдин, ошондой эле башка каармандардын кайгы-кубанычтарына күбө. Экинчиси – инсандардын ар түрдүү максаттарды көздөгөн эки же андан ашык адамдардын ортосундагы конфликт (Манас – Коңурбай, Манас – Нескара, Алмамбет – Шыпжандар, Семетей – Күлчоро, Кошой – Жолой). Манас менен хан Жакып, ата менен баланын ортосундагы келишпестик-муундар ортосундагы конфликт (Манас менен Коңурбай, Манас менен Көчкү, Манас менен Нескара, ж.б).

Адатта алар өз ара байланышта болуп, ал максаттарды ишке ашырууга аракеттенишет. Ырас, касташкан тараптардын алдында бир гана максат болот.

Эпосто конфликттин үчүнчү түрү – топтордун арасындагы конфликт. Мында карама каршы жактагы топтор (Чынжуу кандын эли – Ногой уруусу, Алооке кандын эли – мусулман, Музбурчактын эли – кокчо). Топтордун ортосундагы конфликт: кытайлар менен кыргыздардын ортосундагы конфликт; Эсенкандын жоокерлери менен кыргыздардын ортосундагы конфликт (Манасты кармап келүүгө Жолой менен Донгону баш кылып аткарганы), (Алоокенин Каракан өлгөндөн кийин кыргыздарды кырганы) ж.б.

“Манас” эпосундагы келишпестиктин табиятын изилдөө Саякбай Каралаевдин варианты боюнча жүргүзүлдү. Эпосту изилдөөдө төмөнкү болжолдоолорго жооп берүүгө аракет жасалды:

1. Келишпестик кыргыздардын ан сезиминде кыйратуучу, талап тоноочу, зордук - зомбулук иш чара катары эле эмес, келишпестик жаратуучулук, бириктирүүчүлүк, мүнөздө кенири колдонулуп келген .

2. Кыргыздар келишпестиктерди натыйжалуу чечүү максатында атайын спецификалык ыкма катарында сөздүн керемет күчүн пайдаланышкан.

Жалпысынан “Манас” эпосунун С.Каралаевдин варианты боюнча келишпестиктерди сандык жактан анализделгенде ачык айкын келишпестик деп таанылган жыйырма алты келишпестик катталды .

Алар төмөнкүлөр:

Алтайда болгон окуялар:

1. Алоокенин кыргыздарды кырганы (кыргыздардын көргөн кордугу).
2. Жакыптын балам жок деп сыздаган ички жан дүйнөсүнүн боздоп кайгыруусу.
3. Чыйырдынын ички капалыгы.
4. Манастын бала кездеги кара калмак мажнундун 80 баласы менен болгон чыр чатагы (топтогу келишпестик, инсандар аралык келишпестик, улуттар аралык чатакташуу).
5. Манстын бала кезде калмактын Жырынта чалы менен болгон чыр чатагы (келишпестик оттук суроодон башталат-чечүүгө да чырды баштоого да сөз себепкер).
6. Калмактын ханы Көчкү (Донгу) менен болгон келишпестик (териториялык согуш согушту 700 кол менен Көчкү баштап келет, бир тараптуу Манастын жениши менен аяктайт).
7. Манас менен калмактын ханы Эсенкандын ортосундагы келишпестик.
8. Айкожо уулу Билерик менен Нескаранын ортосундагы келишпестик.

9. Эсенкандын буйругу менен Манасты кармап келүүгө багыт алган Жолойдун Куттубий менен болгон согушу.
10. Манас менен Жолойдун ортосундагы келишпестик.
11. Манастын кытайлар менен болгон согушунда Кошой жоокерлери менен келип кошулуп Эсенкандын жеңилиши (Коңурбайды даярдоо жүрөт).
12. Манастын эли журту менен Таласка көчүп келгендеги окуялар.
13. Манас менен Жакыптын ортосундагы келишпестик (Бай Жакып дүйнө мүлктү чачтын деп жанжал салса таарынган Манас аштык айдап дыйканчылык кылат).
14. Манас менен Алоокенин согушу (Алооке Самарканд, Маргеланды, Букарды басып элди эзип ээлеп турган Алоокени өлтүрүп мал мүлкүн камчыга ченеп бөлүштүрүү үчүн кан Кошойду чакырат, ак бээни союп Манасты хан көтөрөт).
15. Манас 40 чоросу менен Жаналы, Карач хандарды басып алган согуш (элдешүүгө Бакайга Корпоянды тартуу кылат).
16. Чубактын (али Манаска чоро боло элек) Букарга кол салуусу, Каныкейдин куугунтукка алынышы.
17. Манас менен Жакыптын ортосундагы келишпестик (Ажыбай Букарга куда түшүп мал мүлк алып бар дегенден чыгат).
18. Манас менен Каныкейдин ортосундагы чатак (Кумайыкты күйпүл күчүк кылдың деп эки кабыргасын сындыра тебет).
19. Сыргак баш болгон Он эки хандын Үйрүлмөнүн сазына биригип Манаска каршы баш көтөрөбүз деп акырын өздөрүнчө кеңешиши Бакайдын Ажыбайдын кеңеши менен 12 хандын, жана бардык күчтү Бээжинге карата буруу.
20. Кыргыз чалдын кутумдугунан чыккан келишпестиктер (Каныкейге Чубак ойнош деп, Чубакка Алманбет Сыргак чалгынга сен барбай алар кетти деп).
21. Алманбет менен Чубактын ортосундагы чатак (Сарала аттын талашы, чалгынга барбай калган күйүт үчүн Алманбеттин кытай экенин бетке салышы).
22. Алманбеттин ички келишпестиги.
23. Алманбеттин атасы Азиз хан, Каканчы хан менен болгон келишпестиги.
24. Алманбеттин казак ханы Көкчө менен болгон чабышы.
25. Алманбеттин жалгыз көздүү Бээжин баатыры чоң Малгун менен болгон согушу.
26. Чон казат.
27. Манас Бээжинге такка олтургандагы кыргыздардын бий чыкмаларынын ич ара келишпестиги.
Аталган келишпестиктерди конфликттин түрлөрү боюнча топторго бөлүштүрө турган болсок.

Инсандын жан дүйнөсү менен байланышкан келишпестиктер:

1. Жакыптын балам жок деп сыздаган ички жан дүйнөсүнүн боздоп кайгыруусу.
2. Чыйырдынын ички капалыгы.
3. Алманбеттин ички күйүтү, келишпестиги.

Инсандар аралык келишпестиктер:

1. Манастын бала кезде калмактын Жырынта чалы менен болгон чыр чатагы (келишпестик оттук суроодон башталат-чечүүгө да чырды баштоого да сөз себепкер).
2. Манас менен калмактын ханы Эсенкандын ортосундагы келишпестик.
3. Айкожо уулу Билерик менен Нескаранын ортосундагы келишпестик.
4. Манас менен Жолойдун ортосундагы келишпестик.
5. Манас менен Жакыптын ортосундагы келишпестик (Бай Жакып дүйнө мүлктү чачтын деп жанжал салса таарынган Манас аштык айдап дыйканчылык кылат).
6. Чубактын (али Манаска чоро боло элек) Букарга кол салуусу Каныкейдин куугунтукка алынышы.
7. Манас менен Жакыптын ортосундагы келишпестик (Ажыбай Букарга куда түшүп мал мүлк алып бар дегенден чыгат).
8. Манас менен Каныкейдин ортосундагы чатак (Кумайыкты күйпүл күчүк кылдың деп эки кабыргасын сындыра тебет).
9. Алманбет менен Чубактын ортосундагы чатак (Сарала аттын талашы, чалгынга барбай калган күйүт үчүн Алманбеттин кытай экенин бетке салышы).
10. Алманбеттин атасы Азиз хан, Каканчы хан менен болгон келишпестиги.
11. Алманбеттин казак ханы Көкчө менен болгон чабышы.
12. Алманбеттин жалгыз көздүү Бээжин баатыры чоң Малгун менен болгон согушу.

Топтордун ортосундагы келишпестиктер:

Бир инсан менен топтун ортосундагы келишпестиктер:

1. Алоокенин кыргыздарды кырганы (кыргыздардын көргөн кордугу)
2. Манастын бала кездеги кара калмак мажнундун 80 баласы менен болгон чыр чатагы (топтогу келишпестик, инсандар аралык келишпестик, улуттар аралык чатакташуу).
3. Кыргыз чалдын кутумдугунан чыккан келишпестиктер (Каныкейге Чубак ойнош деп, Чубакка Алманбет Сыргак чалгынга сен барбай алар кетти деп).

Топ менен топтун ортосундагы келишпестиктер.

1. Калмактын ханы Кочку (Донгу) менен болгон келишпестик (территориялык согуш согушту 700 кол менен Кочку баштап келет, бир тараптуу Манастын жениши менен аяктайт)
2. Эсенкандын буйругу менен Манасты кармап келүүгө багыт алган Жолойдун Кутубий менен болгон согушу.
3. Манастын кытайлар менен болгон согушунда Кошой жоокерлери менен келип кошулуп Эсенкандын женилиши (Конурбайды даярдоо жүрөт).
4. Манас менен Алоокенин согушу (Алооке Самарканд Маргеланды Букарды басып элди эзип ээлеп турган Алоокени өлтүрүп мал мүлкүн камчыга ченеп бөлүштүрүү үчүн кан Кошойду чакыртып, ак бээни союп Манасты хан көтөрөт).
5. Манас 40 чоросу менен Жаналы, Карач хандарды басып алган согуш (элдешүүгө Бакайга Корпоянды тартуу кылат).
6. Сыргак баш болгон Он эки хандын Үйрүлмөнүн сазына биригип Манаска каршы баш көтөрөбүз деп акырын өздөрүнчө кенешиси Бакайдын Ажыбайдын кенешиси менен 12 хандын, жана бардык күчтү Бээжинге карата буруу
7. Чон казат.
8. Манас Бээжинге такка олтургандагы кыргыздардын бий чыкмаларынын ич ара чыр чатагы.

Бул жогоруда саналган келишпестиктердин ар биринен ачык эле пикирлердин дал келишпегендигинен карама каршылыктын, биполярдуулуктун белгилерин байкайбыз.

Келишпестиктин себептери:

Манас эпосундагы келишпестиктерди анализдөөдөн кийин келишпестиктин себептерин кыргыздардын аң сезимине туура келгендей кылып төмөнкүчө бөлүштүрүүгө болот:

1. Жер басып алууга негизделген келишпестиктер (территорияны кеңейтүү максатында коңшу жерлерди жана башка мамлекеттерди басып алуу).
2. Олжо алууга негизделген келишпестиктер - жылкы тийүү - (сулуу кыз, күлүк ат, мал мүлк тартып алууга негизделген).
3. Ата менен баланын ортосундагы келишпестиктер:
  - Жакып менен Манастын ортосундагы келишпестик - эгоизмге негизделген.
  - Азиз хан менен Алманбеттин ортосундагы келишпестик- диндик көз карашка негизделген.
4. Кыз менен жигиттин ортосундагы келишпестиктер (элдик үрп адат салтты сактоого таянган).
5. Уруулар, хандыктар ортосундагы келишпестик (бийликке ээ болуу максатында).
6. Улуттар ортосундагы келишпестиктер (кыргыздар менен кытайлар ортосундагы келишпестик).

Психология илиминин тили менен алганда жогорудагы келишпестиктердин себептерин төмөнкүчө аныктоого мүмкүн :

1. Социалдык-саясий жана экономикалык себептер - мамлекеттеги социалдык - саясий жана экономикалык абал менен байланыштуу (жер басып алуу, жылкы тийүү, мал мүлк, бар болгон байлык баалуулуктарын тартып алуу).
2. Социалдык-демографиялык себептер - адамдардын жыныстык, жаштык өзгөчөлүктөрүн жана кайсы этникалык топко тиешелүү экендигин чагылдырат-кыргыздар (мусулмандар) менен кытайлардын ортосундагы келишпестик.
3. Социалдык-психологиялык себептер - социалдык топтогу карым катнаш, топтук мотив, коллективдүү пикир, көңүл сыяктуу социалдык- психологиялык кубулуштарды чагылдырат.
4. Индивидуалдык-психологиялык себептер - адамдын индивидуалдык өзгөчөлүктөрүн чагылдырат (ата менен баланын, кыз менен жигиттин ортосундагы келишпестиктер).

Кыргыз элинин башынан кечирген тарыхын “Манас” эпосу боюнча анализдөөгө алганда келишпестиктин төмөнкүдөй түрлөрүн аныктоого болот экен:

1. жылкы тийүү;
2. жер басып алуу (мал мүлктү, асыл баалуулуктарды тартып алуу);

3. уруулар ортосундагы келишпестиктер;
4. улуттар ортосундагы келишпестиктер.

Кыргыздар келишпестиктерди натыйжалуу чечүү максатында атайын спецификалык ыкма катарында сөздүн керемет күчүн пайдаланышкан.

“Манас” эпосундагы келишпестикти изилдөө методу көп кырдуу жана бирдиктүү ыкманы талап кылат. Кыргыз эли жоого төрөлүп, жоокер калк болгон: “Эл четине жоо келсе жан аяган жигитпи”- деп кылчайбай жоого аттанган эл, жатып өлгөнчө атып өлгөн эл. Кыргыздардын турмушундагы келишпестиктин мындай нормалдуу кубулуштугу психология илиминде белгилүү болгон келишпестиктин бардык типтери менен түрлөрүнүн болушун шарттайт.

Кыргыз эли акылман, айкөл, сабырдуу эл болгон. Эч убакта кырдаалды ырбаган чыр ситуацияга көтөрүп олтурбай, ал конфликттик кырдаалдардын алгачкы учурунда акылдуулук, сабырдуулук менен “ийри олтуруп түз чечишип” келген эл болгон. “Кенешип кескен бармак оорубайт”, “Оң колундун ачуусун сол колун менен бас”, “Атанды өлтүргөнгө энеңди алып бер” деген түшүнүктү акылга сыйдырган толеранттуу, кечиримдүү, сабырдуу эл болгон. Карынын сөзүн капка салып, улууга урмат кичүүгө ызаат көрсөтүп келген эл болгон. Кыргыздарда айтылган сөз атылган ок менен барабар болгон. (Сөз куш эмес, ооздон чыкса карматпайт). Сөздүн күчүнө, улуулугуна, уулуулугуна, таттуулугуна баа берген эл болгон. Кепке маани берип келген эл сөздүн таамай айтып, кара кылды как жарып калыстык менен маселе чечип келген, сөзгө сынган, сөздү барктаган эл болгон. Бекеринен башталуунун башаты сөз болгон деп айтылбайт (В начале было слова). Сөздүн мындай касиетин байкаган элибиз, баш кесмек бар тил кесмек жок деп тилге, сөз айтууга кеңири мүмкүнчүлүк берген. Сөз кыргыздарды доодон да, жоодон да куткарып келген. Ар бир сөз берметтерин шурудай жипке тизип, өз маанисинде терең чагылдырып, бийик деңгээлде таасын таамай, так айтуу бул хан Бакайдын, Ажыбай баатырдын өзгөчөлүгү болгон.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Измайлов А.Э. Народная педагогика Средней Азии и Казахстана. – М.,1991.
2. Гришина Н. Психология конфликта. – СПб.: Питер, 2000.

Рецензент: Тиллебаев С.А. - филология илиминин доктору, профессор, манас таануучу